

Nieuwe wegen inslaan met de maatschappelijke stage

Auteurs:

Remon Brink

Geke Derks

Anny Schiphauwer

Reinier Mudde

Woord vooraf

De afgelopen maanden hebben wij, vier docenten die enthousiast zijn over de MAS (maatschappelijke stage), gewerkt aan een verhaal dat de MAS opnieuw onder de aandacht van het veld moet brengen. Wij hopen collega's te inspireren en daarmee weer aan te zetten tot ambities met de MAS. Het gaat ons dus niet om een systematische of wetenschappelijke benadering van het thema. Onze studie heeft een verkennend karakter: wij zochten naar kansen en mogelijkheden voor de MAS.

Gemeenschappelijk hebben wij dat we de MAS zien als iets unieks binnen het voortgezet onderwijs. Wij merken dat leerlingen vaak, door wat zij meemaken op een stageadres, onder de indruk zijn. Leerlingen worden op een andere manier dan gebruikelijk geraakt door wat ze daar meemaken. Daardoor voegt de MAS iets wezenlijks toe aan het onderwijsprogramma van de school: leerlingen worden door wat zij ervaren op hun houding en identiteit aangesproken.

Een ander bijzonder aspect van de MAS is het verbindende karakter. Een korte brainstorm maakt duidelijk dat de MAS andere doelen die scholen met onderwijs nastreven kan versterken. Dit is de kapstok voor ons verhaal geworden. Wij willen vier richtingen schetsen waarin de MAS zich kan verbinden met het onderwijs. Wij noemen dit varianten. De varianten sluiten elkaar niet uit, combinaties en overlap zijn dus mogelijk.

Wij stellen achtereenvolgens aan de orde:

A. Oriëntatie & stand van zaken

B. Varianten

1. Vaardigheden-varianten
2. Bildung-varianten
3. Talent-varianten
4. Participatie-varianten

C. Praktische beleidskeuzes

- Onderwijstijd en financiën
- Enkele keuzes rond het beheer van de MAS

Wij hopen dat ons verhaal inspirerend zal blijken en dat bij de lezer de overtuiging ontstaat om weer met de MAS aan de slag te gaan en deze te benutten voor mooi, sterk en inspirerend onderwijs.

Remon Brink
Geke Derks
Anny Schiphauwer
Reinier Mudde

A. Oriëntatie & stand van zaken

Wetgeving

Na een zorgvuldig invoeringstraject kreeg de MAS in 2011 een wettelijk verplicht karakter. Elke scholier moest in de schoolloopbaan ervaring opdoen met de MAS. In de Memorie van Toelichting werd een definitie van de MAS gegeven:

“Met maatschappelijke stage wordt bedoeld een vorm van leren waarbij leerlingen in het voortgezet onderwijs vanuit de school door middel van vrijwilligersactiviteiten kennis maken met, en een onbetaalde bijdrage leveren aan allerlei aspecten en onderdelen van de samenleving. Het gaat hierbij om een praktische leerervaring gedurende een bepaald aantal uren. Leerlingen verrichten activiteiten die bijdragen aan een behoefte in de samenleving en reflecteren over de betekenis van deze activiteiten in een bredere maatschappelijke context onder begeleiding op school. In tegenstelling tot de beroepsstage, die oriëntatie op de betaalde arbeidsmarkt als doel heeft, richt de maatschappelijke stage zich op oriëntatie op de samenleving. De belangrijkste eigenschappen van een maatschappelijke stage zijn dan ook dat de leerling zelf iets doet, dat de activiteiten bijdragen aan een maatschappelijk doel, en onbetaald zijn.”

Met het Regeerakkoord van oktober 2012 werd er een einde aangekondigd van de wettelijke verplichting voor het schooljaar 2014/2015. In de uitleg die later volgde van de staatssecretaris (maar tijdens algemene beschouwingen ook van de premier), werden er geen vraagtekens geplaatst bij het succes van de stage. Belangrijker was dat de overheid niet bevoogdend moet zijn naar scholen. Scholen moeten zelf kunnen kiezen hoe zij burgerschap willen vormgeven. Verder was er sprake van een bezuiniging van €75 miljoen per jaar. Vanaf dat moment verdween de landelijke ondersteuning voor de MAS en werd de voortzetting afhankelijk van de lokale interactie tussen scholen, gemeenten en vrijwilligerscentrales. Wel kon de MAS onder voorwaarden meetellen als onderwijstijd (tot een maximum van 30 uur). De definitie die in 2010 in de Memorie van Toelichting -op verzoek van de Raad van State- was toegevoegd is daarmee ook passé. In de nieuwe Memorie van Toelichting (26 september 2013) lezen we:

“Zo blijft de maatschappelijke stage behouden als volwaardig erkend programmaonderdeel in het voortgezet onderwijs. Het is aan scholen om te besluiten of ze de maatschappelijke stage al dan niet aanbieden. Zo is het denkbaar dat scholen ervoor kiezen om alle leerlingen van een bepaalde schoolsoort de maatschappelijke stage aan te bieden of alleen aan individuele leerlingen. Scholen zijn helemaal vrij de invulling hiervan vorm te geven.”

Tegenover over deze geboden ruimte staat dat er rond de administratie van de MAS juist strenge eisen werden geformuleerd. Deze eisen lijken voort te vloeien uit het grimmige klimaat rond onderwijstijd zoals dat tot het Nationaal Onderwijsakkoord bestond:

“Als leerlingen een maatschappelijke stage lopen komt dat terug op de cijferlijst bij hun diploma. Hiervoor moet wel worden voldaan aan drie voorwaarden: de stage omvat minimaal dertig uur, er moet een stageovereenkomst zijn en bepaalde leerlingen zijn vrijgesteld of kunnen ontheffing van de maatschappelijke stage aanvragen, indien deze

onderdeel is van het onderwijsprogramma. (...) De gemaakte uren tellen – voor maximaal dertig uur – mee als onderwijstijd.” (MvT, 26 september 2013)

Praktijk

In de jaren die volgden, bleek de MAS een sterk merk in het onderwijsveld te zijn. Veel scholen hebben de stage gecontinueerd. Uit onderzoek van Verus van najaar 2015 onder schooldirecties in de eigen achterban bleek dat van de 147 respondenten (er waren er 468 benaderd) 80% de MAS hadden voortgezet. Wel had een derde van deze scholen gekozen voor een voortzetting in afgeslankte vorm.¹ Het onderzoek van Verus toont duidelijk aan dat de betrokkenheid van gemeenten veel voorkomt: van de scholen die door zijn gegaan werkt 60% samen met de gemeente. Een rondgang op internet levert mooie voorbeelden van betrokkenheid van gemeenten. Ondanks de beëindiging van de bekostiging zijn gemeenten blijvend betrokken bij de MAS. Zij ondersteunen bijvoorbeeld de lokale of regionale vrijwilligerscentrale en/of zij organiseren een jaarlijks moment waarbij door een prijsuitreiking aan enkele leerlingen de MAS in de schijnwerpers wordt geplaatst. Omdat zij daarmee investeringen doen, verwachten zij ook een kwalitatieve versterking van MAS. Voorbeelden hiervan zijn ‘eisen’ dat de MAS daadwerkelijk in het curriculum wordt verankerd of onderzoek naar de opbrengsten van de MAS.

Op 7 februari 2017 publiceerde de Inspectie van het Onderwijs het rapport ‘Burgerschap op school’.² Naast globale aandacht voor burgerschap was er ook specifieke aandacht voor de MAS. Het beeld van de mate waarin de MAS wordt voortgezet sluit naadloos aan op het beeld van het onderzoek van Verus. Op basis van een zelfrapportage van 116 schoolleiders uit het VO zijn de volgende percentages vast te stellen:

	2014-2015	2015-2016	2016-2017
MAS voortgezet	78%	69%	63%
MAS gestopt	22%	31%	28%
Onbekend	n.v.t.	n.v.t.	10%

Andere bevindingen van de Inspectie waren:

- De MAS is relatief vaak in tweede en derde leerjaar geprogrammeerd
- De omvang bedraagt gemiddeld 10 – 30 uur
- Scholen zonder MAS hebben vaak gekozen voor een alternatieve invulling
- Achtergrondkenmerken van de scholen lijken geen rol te spelen (zelfs niet de mate waarin burgerschap belangrijk wordt gevonden als schoolkenmerk)
- Stages worden in veel vormen aangeboden
- Van de directies geeft 71% (vmbo) en 70 % (havo/vwo) aan dat de MAS gekoppeld is aan het onderwijs.
- Zowel directeuren als docenten menen dat de MAS positief bijdraagt aan burgerschapsvorming. Op een schaal van 1 t/m 5 respectievelijk 3.7 en 3.9. Scholen kunnen dit ‘gevoel’ echter niet onderbouwen.
- Doelen zijn globaal of zeer globaal geformuleerd. Scholen kunnen hun positieve standpunt t.a.v. de MAS niet onderbouwen.

¹ <http://www.verus.nl/nieuws/tachtig-procent-scholen-gaat-door-met-maatschappelijke-stage>

² <https://www.onderwijsinspectie.nl/actueel/nieuws/2017/02/07/burgerschapsonderwijs-vraagt-verbetering>
(zie voor gebruikte gegevens pagina 38-40)

De bevindingen sluiten precies aan bij de algehele conclusie van het rapport. Scholen zetten zich in voor burgerschapsonderwijs en voldoen aan wettelijk vereisten maar de vormgeving is weinig doelgericht en op de resultaten is nauwelijks zicht. Minister en staatssecretaris sluiten zich aan bij deze conclusie.³

Toekomst

In hoeverre doet het afbreuk aan de MAS dat doelen niet specifiek geformuleerd zijn? Is het op schoolniveau vaststellen van opbrengsten van de MAS -gezien de complexiteit- niet een irreële verwachting? Er zijn zeker kritische vragen te stellen bij het rapport van de Inspectie. Tegelijkertijd zal een school toch streven naar kwaliteit van de MAS? Met zorg kijken naar doelen en opbrengsten zijn dan logische aandachtspunten. Wij hopen dat onze handreiking scholen zal aanzetten tot groot onderhoud van de MAS. Kritisch kijken naar de eigen MAS zal verbeterpunten opleveren, zowel van praktische aard als van meer fundamentele aard.

Naast de wijziging van de status van de MAS is echter ook een nieuw regime voor onderwijstijd ontstaan. Kern van de verandering is dat scholen meer vrijheid hebben gekregen in het realiseren van de onderwijstijd. Deze vrijheid betreft ook de maatschappelijke stage: het plafond van 30 uur bestaat niet meer. Hier wordt uitvoeriger op ingegaan in deel C.

In verschillende opzichten is de ruimte voor de school om de MAS vorm te geven toegenomen: De MAS mag, maar moet niet. De invulling en vormgeving staat vrij. De MAS mag ook voor meer dan 30 uur onderwijstijd meetellen. De vraag dringt zich dus op wat scholen met deze vrijheid kunnen doen. Welke nieuwe kansen zijn hierdoor ontstaan?

³ https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2017D03932&did=2017D03932

B. Vier varianten

Inleiding: visie en verbinding

De MAS kan waardevol zijn voor het onderwijskundig profiel van de school. Een school die visie en de invulling daarvan heroverweegt kan de MAS op verschillende manier inzetten. Bij elke visie op onderwijs is een passende MAS mogelijk. Met de MAS kunnen eenvoudig en effectief verbindingen gemaakt worden met andere doelen die scholen met onderwijs aan leerlingen nastreven. Daarmee versterkt de MAS ook deze andere elementen in het onderwijs. Hier kan o.a. gedacht worden aan: mentoraat, burgerschap, loopbaan-oriëntatie, aandacht voor competenties, gepersonaliseerd leren, 20-80 leren, 21^e-eeuwse vaardigheden, maatschappijleer/levensbeschouwing/godsdienst, talentontwikkeling, persoonsvorming, (interculturele) ontmoeting & school als oefenplaats van democratie. In dit hoofdstuk gaan wij dieper in op vier mogelijke verbindingen.

1. Vaardigheden-variant

Inleiding

In de vaardigheden-variant krijgt de MAS een toespitsing op het leren van (praktische) competenties. Deze liggen vooral op het gebied van communicatieve en reflectieve vaardigheden. Daarmee is de vaardigheden-variant bij uitstek geschikt voor leerlingen van het PRO, vmbo-bb en vmbo-kb. Deze vaak nog jonge leerlingen hebben praktische handreikingen nodig bij het betreden van nieuwe contexten. Zij kunnen aan de hand van concrete ervaringen ook gestimuleerd worden om voor zichzelf na te denken over hun sterke en minder sterke punten. De MAS kan dus bijdragen aan doelen die de school rond LOB heeft. Beide stagevormen (MAS en beroepsgerichte stage) kunnen effectief gecombineerd worden. In de vaardigheden-variant verkennen we deze benadering. Hierbij zal benadrukt worden dat de kwaliteit van de stageplaats, de mate van begeleiding en de afstemming tussen school en stageadres van groot belang zijn.

Domeinen en niveaus

Ten aanzien van burgerschap worden door de SLO drie niveaus onderscheiden: (1) Houdingen, (2) Vaardigheden en (3) Kennis en inzicht. In combinatie met de domeinen van burgerschapsonderwijs in de school (democratie, participatie, identiteit) levert dat het volgende schema op:

	DOMEIN A DEMOCRATIE	DOMEIN B PARTICIPATIE	DOMEIN C IDENTITEIT
HOUDINGEN	De oplossingsgerichte burger	De actieve burger	De verantwoordelijke burger
VAARDIGHEDEN	De zich informerende burger	De sociaal-communicatieve burger	De zich inlevende burger
KENNIS EN INZICHT	De democratisch geletterde burger	De sociaal geletterde burger	De cultureel geletterde burger

De Vaardigheden-variant heeft vooral raakvlakken met het domein Participatie.

De sociaal geletterde burger. D.w.z. inzichten in mogelijkheden te participeren.

De sociaal-communicatieve burger. D.w.z. vaardigheden toepassen, verbeteringen organiseren en afspraken maken en uitvoeren.

De actieve burger. D.w.z. bijdragen leveren aan de eigen omgeving en samenleving.

Koppeling met LOB

In het PRO, in vmbo-bb en vmbo-kb nemen stages een belangrijke plaats in. Deze stages moeten leiden tot oriëntatie op de beroepswereld en het stapsgewijs verwerven van de benodigde competenties. Nu kan een MAS altijd als bijeffect hebben dat de stage bijdraagt aan een beter zicht op de eigen toekomstige werkvelden. In de vaardigheden-variant is oriëntatie op vervolgonderwijs en werk meer dan een bijeffect. De MAS wordt welbewust benut om de leerlingen praktisch voor te bereiden op hun toekomst als werknemer. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om (telefonisch) contact leggen, om de opstelling bij de stages richting de leidinggevende en de cliënten op het betreffende adres, nadenken over eigen functioneren en het bedanken van het stageadres. Ook kan het bijdragen aan het keuzeproses van de leerlingen, wanneer deze de aantrekkelijke en onaantrekkelijke aspecten van het werk moeten benoemen.

<i>Good practice</i>	Koppeling met LOB De school zet de MAS in als een van die vormen waardoor de profielkeuze optimaal kan worden gemaakt. De MAS verrijkt met name het zelfbeeld en maakt de leerling meer bewust van zijn sociale omgeving. Onder <i>sociale omgeving</i> valt wat 'in' is in de vriendengroep, wat het beeld is van wat nuttig is in de maatschappij en wat de jongere denkt dat anderen van hem of haar verwachten. De MAS zorgt ervoor dat deze invloeden voor de leerling meer zichtbaar worden en dat er een bredere blik ontstaat. Om de MAS mee te kunnen nemen in dit keuzeproses moet de stage vóór de 2 ^e helft van het 2 ^e (VMBO) of 3 ^e (VMBO-t, HAVO, VWO) jaar zijn afgerond. Dit zorgt ervoor dat de leerlingen al in het 1 ^e of 2 ^e jaar met de MAS beginnen. Bij hun oriëntatie op de MAS maken ze gebruik van de interesstet op vrijwilligerswerk van Breda Actief. De resultaten worden vertaald naar mogelijke stages én naar de sector/het profiel. (Het Mondial College, Breda)

Aanbod

Voorwaarde voor een succesvolle stage binnen deze variant stelt wel eisen aan de kwaliteit van de stageplaats. Er zal een begeleider moet zijn die echt zicht heeft op het doen en laten van de MAS-leerlingen. Ook zal er daadwerkelijke interactie moeten zijn tussen de MAS-leerlingen en de klant/cliënt van de betreffende maatschappelijke organisatie. In deze interactie zitten namelijk de krachtigste leermomenten en de aanknopingspunten voor latere reflectie voor de leerlingen. Niet elke stageplaats is dus even geschikt, waardoor aanbod een knelpunt kan worden. Leerlingen zullen, naast eigen connecties, over een goede en omvangrijke vacaturebank moeten kunnen beschikken. Mocht er in jouw gemeente een stagemakelaar optreden, spreek dan af dat er oog is voor stageplaatsen voor deze groep leerlingen. In het geheel van het aanbod kan voor deze leerlingen een voorselectie worden gedaan waarbij het overgebleven aanbod voor havo en vwo is.

Inventarisatie direct na afloop van de stage kan duidelijk maken welke adressen attent en pittig met leerlingen omgaan, oftewel de ideale adressen voor vmbo-leerlingen.

<i>Good practice</i>	Competenties en MAS De school heeft als doel gekozen dat leerlingen competenties laten zien op vier

	niveaus. Het eerste niveau is dat van de bekende, niet-complexe situaties. Bij het vierde niveau moeten de leerlingen aantonen ook in nieuwe, complexe situaties competent te zijn. Als nieuwe complexe situatie heeft de school gekozen om de MAS te omarmen. De buitenschoolse situatie en het sociale karakter van de stage zorgen voor de juiste situatie voor de leerlingen om hun competenties verder te ontwikkelen. In het eerste gesprek met de stagebegeleider geeft de leerling dan ook weer aan welke competentie(s) hij/zij wil werken tijdens de stage. Het gaat hierbij om vrij algemene competenties: andere mensen helpen, communiceren, werken in een rol, verantwoordelijkheid nemen, samenwerken. Om hierbij te ondersteunen, biedt de school een lijst van competenties. De leerlingen verwerken dit vervolgens in een portfolio; een Sociaal CV. (Graaf van Nassau College, Breda)

Begeleiding

De begeleiding (op het stageadres en van de school) is een essentieel element in de vaardigheden-variant. Het gaat daarbij om zowel begeleiding vooraf, tijdens en na de stage. Deze begeleiding is onmisbaar voor het kunnen groeien van de stagiaires. Het ligt ook voor de hand de leerling een portfolio te laten bijhouden.

Vooraf moet de begeleider oog hebben voor de manier waarop de leerling contact legt en zichzelf presenteert. De begeleider moet in staat zijn de leerling hierover feedback te geven die de leerling opbouwt. Binnen de school zal vooraf de focus gezet moeten worden op deze praktische zaken. Tijdens de mentorles kunnen eventueel ook met rollenspellen deze vaardigheden reeds geoefend worden.

Tijdens de stage zou de begeleider idealiter de gelegenheid moeten hebben om korte indrukken van het functioneren van stagiaire vast te leggen. Afhankelijk van de wijze waarop de MAS in de school georganiseerd is, kan een bezoek van een leraar aan het stageadres sterk bijdragen aan het zicht krijgen op leerlingen.

Achteraf staat het reflecteren en het op een nette wijze een punt zetten centraal. Leerlingen hebben tijdens de stage notities gemaakt en feedback ontvangen. Deels door groeps gesprekken, deels door individuele opdrachten gaan ze zoeken naar de lessen die uit de stage van anderen en henzelf getrokken kunnen worden. Het gaat vooral om een bewustwording van eigen voorkeuren en sterktes/zwaktes. Daarmee gaat het ook om de vraag 'waar moet ik aan werken'. De MAS geeft dus belangrijke input voor het keuzeprocess van de leerling. Omdat het gaat om ervaringsgerichte input, draagt dit bij aan het keuzeprocess.

Het resultaat van de begeleiding en van het leerproces en de leeractiviteiten van de leerling worden vastgelegd in een portfolio of LOB dossier.

Intensieve band met stageadres

Te overwegen is een intensievere band aan te gaan met twee of drie stageadressen. Dat zou zelfs kunnen door afspraken te maken op bestuurlijk niveau. Zeker met maatschappelijke organisaties die in de buurt zijn van de school, kunnen een vruchtbare relatie -die breder is dan de MAS- aangaan met de school. Wat hier van belang is, is dat een omvangrijk stageaanbod gevormd kan worden.

<i>Good practice</i>	In het naburige bejaardenhuis worden op drie ochtenden in de week leerlingen ingezet bij activiteiten. Zij brengen en halen ouderen, schenken koffie etc. Leerlingen doen dit steeds twee weken. De leerlingen werken elkaar in doordat de oudgedienden de nieuwkomers inwerken. Het voordeel voor het

	bejaardenhuis is dat zij over een lange periode weten dat zij kunnen rekenen op enkele leerlingen. Ook hebben zij er voordeel van dat de school ingeschakeld kan worden als het met een leerling niet goed loopt. Door een intensieve samenwerking tussen school en bejaardenhuis werken leerlingen in een stage waarbij het toezicht optimaal is en waar snel bijgestuurd kan worden als dat nodig zou zijn.

Koppeling aan vakken

Deze stagevorm kan op verschillende manieren een koppeling krijgen aan het curriculum. Allereerst ligt er een sterke verbinding met decanaat en mentoraat. Door de inzet van de MAS naast LOB kunnen decaan en mentor meedenken in het keuzeproces van de leerling. Ook zijn er verschillende vakken geschikt om de MAS verder te verrijken. Bij Nederlands kan aan brieven gewerkt worden. Zowel een sollicitatiebrief (als daar voor gekozen zou worden) en een bedankbrief zijn mooie momenten om het schrijfonderwijs betekenisvoller te maken en de leerling aan te zetten tot creatief denkwerk. Daarnaast zou het vak drama kunnen ondersteunen door in rollenspellen de leerlingen te laten ontdekken hoe zij om moeten gaan met zaken die zij kunnen meemaken.

<i>Good practice</i>	Alle leerlingen die Praktijkonderwijs volgen, krijgen een praktische training op de toekomstige arbeid. Dit is dus een training gericht op arbeidsgewenning. Dat gebeurt in vier richtingen: Techniek, Groen, Zorg&Welzijn en Dienstverlening. In de stagetraining kunnen de leerlingen aan werk wennen door het oefenen in praktisch bezig zijn met dingen leren en maken, op tijd komen, omgaan met vormen van werkdruk, volhouden en inzet tonen, omgaan met continuïteit, samenwerken, omgaan met collega's, omgaan met autoriteit (opleiders/leidinggevenden), nakomen van afspraken en voor jezelf opkomen. (Dr. Alette Jacobs College, Hoogezand)

2. Bildung-variant

Inleiding

Veel scholen zien Bildung als een essentieel doel van het onderwijs dat zij verzorgen. Tegelijk is het een begrip waarvan de definiëring complex is. Het gaat om persoonsvorming, brede vorming, horizonverbreding, zelfontplooiing en de eigen identiteit ontdekken. Het moet resulteren in karakter en weerbaarheid en in de moed om de toekomst -de eigen maar ook die van de samenleving- vorm te geven.

Elke school in Nederland benoemt op één of andere manier aspecten van Bildung in de visie op het eigen onderwijs. Scholen kennen echter ook handelingsverlegenheid in de concretisering van dit streven. De school moet namelijk een balans vinden tussen ruimte bieden en richting wijzen. Maar nog belangrijker: scholen hebben bijna geen onderwijsactiviteiten in handen om leerlingen op een dieper persoonlijk niveau te vormen. Hier ligt juist de kracht van de MAS. Een geslaagde MAS is op een unieke manier horizon-verbredend en persoonsvormend. Deze variant laat zien welke kansen er liggen om leerlingen te vormen.

Deze variant sluit aan bij de huidige tendens dat onderwijs niet moet blijven steken in het aanleren van kennis en vaardigheden. Ook socialisatie en identiteitsvorming behoren bij de ambities van het onderwijs. De gedachtegang vinden we ook terug in de drieslag van Biesta: kwalificatie, socialisatie en subjectivering. De eerste heeft onevenredige nadruk gehad, nu is het tijd voor het investeren in socialiserende en vormende functie van het onderwijs.

Keuze van een stageplaats en vorm van de stage hebben invloed op de mate waarin de MAS kan bijdragen aan Bildung. Ten eerste is de mate waarin een leerling tot reflectie wordt aangezet van groot belang. Ten tweede (deels daar mee verbonden) stimuleert de ervaring van het vreemde / het andere de Bildung. Ten derde is ook verantwoordelijkheid krijgen een bron van Bildung. Tenslotte is het van belang dat de MAS een verankering krijgt in het curriculum. Bildung vraagt om tijd, aandacht en zorgvuldigheid. Als de mentor of de docent levensbeschouwing/godsdienst focus heeft voor het Bildungs-aspect dan wordt dat op die manier veiliggesteld.

Domeinen en niveau's

Ten aanzien van burgerschap worden drie niveaus onderscheiden: (1) Houdingen, (2) Vaardigheden (3) Kennis en inzicht. In combinatie met de domeinen van burgerschapsonderwijs in de school (democratie, participatie, identiteit) levert dat het volgende schema op:

	DOMEIN A DEMOCRATIE	DOMEIN B PARTICIPATIE	DOMEIN C IDENTITEIT
HOUDINGEN	De oplossingsgerichte burger	De actieve burger	De verantwoordelijke burger
VAARDIGHEDEN	De zich informerende burger	De sociaal-communicatieve burger	De zich inlevende burger
KENNIS EN INZICHT	De democratisch geletterde burger	De sociaal geletterde burger	De cultureel geletterde burger

De Bildung-variant heeft vooral raakvlakken met het domein Identiteit.

De zich inlevende burger. D.w.z. rolnemingsvaardigheden en samenwerken in een samenleving die zich kenmerkt door diversiteit.

De verantwoordelijke burger. D.w.z. respect tonen, zich medeverantwoordelijk voelen en kritisch reflectie op eigen positie in de samenleving.

Identiteitsontwikkeling

Er is een constante wisselwerking tussen de identiteit van een leerling en zijn (sociale) omgeving. De identiteit van een leerling wordt gevormd in relatie met anderen, terwijl die identiteit weer bepalend is voor de manier waarop de sociale omgeving wordt waargenomen. Daarbij is het nodig dat leerlingen sociaal-communicatief vaardig zijn om opvattingen bespreekbaar te maken en deel kunnen nemen aan gesprekken en discussies over aspecten van de eigen identiteit. De sociale omgeving waarin identiteitsontwikkeling van een leerling zich afspeelt, is in toenemende mate pluriform. De MAS kan hier zorgen voor praktijkervaring(en). De MAS brengt de leerlingen in contact met andere leefwerelden en dit leidt tot een proces van zelfreflectie en positionering. Juist het contact met een andere leefwereld en de interactie op persoonlijk niveau stelt de leerling voor het ervaren van grenzen, het bewust worden van eigen waarden en normen, tegenstrijdige eisen en botsende loyaliteiten. Een leerling moet hierin zijn weg vinden en daarin groeit hij/zij. Er zal een balans moeten groeien: inzet voor anderen, eigen grenzen bewaken, meer zicht krijgen op eigenwaarde en respect hebben voor anderen.

<i>Citaten</i>	Fowler: 'Faith' levensoriëntatie, hetzij religieus, hetzij seculier, is het construeren van bepaalde voorwaarden om te kunnen leven in ons gewone alledaagse bestaan. Erikson: 'opvoeden is een proces van wederkerigheid, een wisselwerking van iets <i>aan</i> een ander leren, iets <i>van</i> een ander leren en <i>zelf</i> iets leren'. Marcia: 'identiteitsontwikkeling is geen individueel gebeuren, maar relationeel van aard'.

Bovenstaande citaten is maken duidelijk dat identiteit(sontwikkeling) het eigene in relatie tot anderen (en het andere) betreft. Dit onderschrijft het Afrikaans gezegde: 'Je hebt een heel dorp nodig om een kind groot te brengen' en daarmee het belang van de MAS. MAS draagt o.a. bij aan de identiteitsontwikkeling van de deelnemers.

<i>Citaten</i>	Voorbeelden van reflectie naar aanleiding van de MAS. In dit geval betrof het de organisatie van een Nieuwjaarsduik. De vraag waarop gereageerd werd was 'Hoe verliepen de contacten? Leerlingen kunnen ook bij zo'n stage beter zicht op zichzelf ontwikkelen: <i>'Je komt wel mensen tegen die heel erg op het geld zitten, ik ben meer zo van als het maar gezellig is'</i> <i>'Dat overleggen en onderhandelen had ik nog niet echt eerder gedaan, dus dat leer je ook wel en je leert ook respectvol met iemand te praten en je aan te passen' aan zijn of haar ideeën.'</i>

Reflectie

Een stage draagt bij aan de persoonlijke vorming als het de leerling aanzet tot authentieke reflectie. Reflectie is een motor van Bildung. Een leerling die nadenkt over zichzelf, is bezig met het ontdekken van de eigen identiteit. Een leerling die nadenkt, verdiept zich in de ander die hij tijdens de stage treft. Een leerling die zich verbaast over de sfeer van de nieuwe context die wordt betreden en die daarbij misschien ook wel een weerstand moet overwinnen, groeit. Juist een stage die de leerling confronteert met vreemd terrein kan bijdragen aan Bildung.

<i>Citaten</i>	Voorbeeld van reflectie naar aanleiding van de MAS. In dit geval betrof het een MAS bij een dierenartspraktijk. De vraag waarop gereageerd werd was 'Wat heb je geleerd? Leerlingen kunnen ook bij zo'n stage beter zicht op zichzelf ontwikkelen: <i>'Dat je respect moet tonen voor een ander zijn mening, dat je soms niet zulke leuke dingen meemaakt, die je graag anders zou zien, en dat dan gewoon niet kan.'</i>

Inbedding

Reflectie kan ook door een zorgvuldige inbedding worden bevorderd. Als leerlingen met het beantwoorden van vragen door moeten denken over de effecten van de stage bij zichzelf en dit ook moeten presenteren in de klas, worden ze uitgedaagd om te reflecteren. De school kan een leerling dus door het meegeven van prikkelende opdrachten helpen om nieuwsgierig en verbaasd rond te kijken tijdens de MAS. Ook na afloop kan reflectie worden gestimuleerd door verwerkingsopdracht en door ruimte te maken om terug te kijken. Bijzonder krachtig kan het zijn om in de verwerking ook te kiezen voor expressieve werkvormen. Een leerling die door een poster of een filmpje gevraagd wordt om voor de klas verslag te doen, zal extra grondig moeten nadenken over een boodschap, beelden en tekst. Wanneer de inbedding met zorg is aangebracht, zou eigenlijk elke stage een geschikte stage moeten kunnen zijn.

<i>Good Practice</i>	Maatschappelijke stage voor diversiteit Organiseer Paarse Vrijdag, Diversity Day, een filmmarathon, een... Als je toch een maatschappelijke stage moet lopen, kun je die inzetten om samen met anderen een mooi project te doen over respect voor (seksuele) diversiteit. Respect projecten Hoewel de maatschappelijke stage niet meer verplicht is, organiseren veel scholen nog steeds dat leerlingen zich inzetten voor een maatschappelijk project. Een van die projecten kan bijvoorbeeld het organiseren van Paarse Vrijdag zijn, of van Diversity Day, een alternatieve filmmarathon of een ander project waarmee je bezig bent met respect voor diversiteit, <i>inclusief</i> seksuele diversiteit. bron: https://www.gayandschool.nl/kennisbank/maatschappelijke-stage-diversiteit/

Verantwoordelijkheid

Alhoewel de algemene stelregel is dat de leerling tijdens de MAS niet verantwoordelijk is, draagt deze leerling toch vaak vormen van verantwoordelijkheid. Dat kan gaan van eenvoudige verantwoordelijkheid, zoals het helpen van bejaarden naar de grote zaal en het inschenken van koffie voor deze bejaarden tot het optreden als mediator in de school en het op een zelfstandige manier vormgeven aan conflictbemiddeling tussen andere leerlingen. Verantwoordelijkheid dragen is geestelijk groeien! Een leerling ervaart dat mogelijk zelfs letterlijk: de gewaarwording dat je een stukje verantwoordelijkheid hebt voor kwetsbare mensen. Dit kan verbazing, schrik, trots en ambities oproepen.

Citaat

'Het is onmiskenbaar dat mensen in onze huidige netwerk- en informatiesamenleving mondiger en zelfstandiger zijn dan vroeger. Gecombineerd met de noodzaak om het tekort van de overheid terug te dringen, leidt dit ertoe dat de klassieke verzorgingsstaat langzaam maar zeker verandert in een participatiesamenleving. Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving.'

Uit: de eerste troonrede van koning Willem-Alexander 2013.

Koppeling aan curriculum

Om jongeren te leren hoe ze moeten participeren in de samenleving en hen te steunen bij de ontwikkeling van een eigen identiteit, worden sociale competenties steeds vaker als onderwijsdoel geformuleerd. Maar hoe breng je dat in de praktijk? Persoonsvorming gaat voor burgerschap: je bent eerst mens dan burger. Leerlingen moeten worden uitgedaagd zich bewust te worden van waar ze voor staan en te reflecteren op waarden die ze hebben meegekregen, of die nu religieus, levensbeschouwelijk, politiek of cultureel zijn. Leerlingen moeten ervaren dat zij recht hebben op een eigen overtuiging, om vervolgens te leren dat anderen dat recht ook hebben, ook als zij anders zijn, denken of voelen. Dit zal bij de meeste scholen vervlochten zijn met het curriculum. In projecten en speciale dagen krijgt deze zoektocht naar identiteit vorm. De lessen levensbeschouwing/godsdienst en de mentorlessen zijn oefenplaatsen in klassenverband. De MAS kan zeker als een bouwsteen in dit geheel gezien worden. Op een individuele manier en ervaringsgericht gaat een leerling met de eigen identiteit aan de slag.

3. Talent-variant

Inleiding

Motiveren van leerlingen is de grootste uitdaging voor het middelbaar onderwijs van deze tijd. Leerlingen zijn meer dan vroeger op zichzelf gericht en op de wereld waarin ze leven. Leerlingen komen met een duidelijke leervraag naar school en haken af als het onderwijs niet aansluit bij de leervraag die ze hebben. Het gevolg van een “mis-match” is vaak demotivatie, passieve leerlingen en klagende ouders. En in die klachten zit een kern! De leervraag van de docent staat veelal meer in het middelpunt dan de leervraag van de leerling. Zelden wordt gekeken naar de talenten die de leerling wil ontwikkelen.

Als school laten we veel kansen liggen om leerlingen vanuit hun eigen talenten verder te laten ontwikkelen. Talent en motivatie liggen vaak dicht bij elkaar. Het maakt het eenvoudiger om het kind uit te dagen in zijn zone van naaste ontwikkeling. De maatschappelijke stage kan hier feilloos bij aansluiten.

Door een leerling met muzikale aanleg actief te laten zijn bij de fanfare, laat helpen in de organisatie van een uitvoering, of de zorg voor instrumenten op zich laat nemen, gebruiken we zijn talenten om de volgende stap te maken. Een leerling zal zonder dat hij het doorheeft, vanuit zijn intrinsieke motivatie, ook talenten als organisatie, presentatie etc. ontwikkelen. Daarnaast kan een leerling verder werken aan zijn droom. En juist leerlingen in de pubertijd fase dromen nog veelvuldig! De realiteitszin heeft daar, gelukkig, nog geen einde aan gemaakt!

In de talent-variant spreekt de MAS de leerling dus aan op bijzondere persoonlijke kwaliteiten. De leerling wordt uitgedaagd zijn/haar talent in te zetten voor de gemeenschap. In deze variant staan wij eerst stil bij drie vraagstukken rond een talentgerichte invulling van de MAS. Vervolgens passeren we een aantal voorbeelden de revue en wordt daarmee ook de koppeling met het schoolprofiel onder de loep genomen.

Domeinen en niveaus

Ten aanzien van burgerschap worden door de SLO drie niveaus onderscheiden: (1) Houdingen, (2) Vaardigheden (3) Kennis en inzicht. In combinatie met de domeinen van burgerschapsonderwijs in de school (democratie, participatie, identiteit) levert dat het volgende schema op:

	DOMEIN A DEMOCRATIE	DOMEIN B PARTICIPATIE	DOMEIN C IDENTITEIT
HOUDINGEN	De oplossingsgerichte burger	De actieve burger	De verantwoordelijke burger
VAARDIGHEDEN	De zich informerende burger	De sociaal-communicatieve burger	De zich inlevende burger
KENNIS EN INZICHT	De democratisch geletterde burger	De sociaal geletterde burger	De cultureel geletterde burger

De talent-variant heeft vooral raakvlakken met de domeinen participatie en identiteit.

De sociaal-communicatieve burger. D.w.z. vaardigheden toepassen, verbeteringen organiseren en afspraken maken en uitvoeren.

De actieve burger. D.w.z. bijdragen leveren aan de eigen omgeving en samenleving.

De verantwoordelijke burger. D.w.z. respect tonen, zich medeverantwoordelijk voelen en kritisch reflectie op eigen positie in de samenleving.

Groei vanuit comfort!

Veelvuldig hebben Nederlandse leerlingen al een druk bestaan naast school. Leerlingen zijn lid van een sportvereniging, volgen muziekles en zijn actief in kerkelijke gemeenschappen. Bij een gescout talent wordt tegenwoordig door leerling, ouders en verenigingen vol ingezet op de ontwikkeling van dit talent. Vijfmaal in de week trainen bij je voetbalclub of elke dag 2 uur vioolles zijn geen uitzonderingen meer.

Het slechts volgen van deze lessen is uiteraard geen maatschappelijke stage. Het is de taak van de school om opdrachten rond de maatschappelijke stage te maken die deze activiteit van de leerling "oprekken". Een leerling kan dit dan doen vanuit zelfvertrouwen, omdat hij al weet dat hij dit talent bezit. Door het stapje te maken naar scheidsrechteren in zijn sport, het organiseren van een evenement of het meehelpen bij uitvoeringen brengen we de leerling, binnen de comfort van zijn talent, in aanraking met een andere kant van de vereniging waarin hij actief is. Hij komt dan ook in aanraking met de andere kant van zijn eigen persoonlijkheid. Zodoende zal hij nieuwe ervaringen opdoen, persoonlijke vaardigheden ontwikkelen en groeien in zijn talenten.

<i>Good practice</i>	Het Oosterlicht College (Nieuwegein) heeft LOOT-leerlingen. Een deel van deze leerlingen zitten in de jeugdopleiding van FC Utrecht. Juist omdat deze leerlingen veel faciliteiten van de school ontvangen wordt er niet toegegeven aan verzoeken om de MAS minder of dan maar niet te doen. Vanuit een visie op de MAS wordt voor deze leerlingen de regel gehanteerd dat zij buiten de dagelijkse leefwereld – dat ingevuld wordt door voetbal- hun stage doen. Een ideale stage zou juist kunnen zijn om met mensen met een lichamelijke beperking te werken.

Voor iedereen?

Bij de talent-variant past een gepersonaliseerde aanpak. De verantwoordelijkheid van de stage kan bij de leerling gelegd worden. De school kan volstaan met het faciliteren van de stage (stagecontract, verzekeringsvoorwaarden en reflecterende opdrachten). Om overzicht te houden over de voortgang van de leerling kan gekozen worden voor digitale volgsystemen of voor een eigen gemaakte opzet in bijvoorbeeld Google-Drive.

<i>Good practice</i>	Sparta Nijkerk stimuleert al zijn A en B pupillen om voor aanvang van de training 1 uur per week te steken in het trainen van de jeugdspelers. Hiermee versterken ze niet alleen het vrijwilligers, het clubgevoel, maar versterken ze ook het zelfvertrouwen van hun topspelers en geven ze de jeugdspelers voorbeelden om ze te motiveren. Deze infrastructuur geeft een goede voorzet voor een samenwerking op het gebied van de maatschappelijke stage.

Als extra activiteit?

Een optie voor bijzonder getalenteerde leerling is om de maatschappelijke stage uit te bereiden en deze in plaats te zetten van lessen. In de huidige regels rond onderwijstijd is de school vrij om te bepalen welke activiteiten hij voor de leerling als leeractiviteit beschouwt. Op deze wijze kan voor de bijzonder getalenteerde leerling een persoonlijk traject gemaakt worden die hem in staat stelt om talentontwikkeling en het behalen van een kerncurriculum te combineren zodat er naast een diploma ook een start gemaakt kan worden met een

talentvolle carrière. Het plusdocument, die vanaf dit jaar toegevoegd is aan het diploma, biedt extra kansen. De leerling wordt nu beloond voor het opbouwen van een portfolio met onderscheidende activiteiten. Juist in extra activiteiten kan de leerling aantonen dat hij/zij talenten heeft die hem onderscheiden op de arbeidsmarkt.

<i>Good practice</i>	Het Oosterlicht College in Nieuwegein biedt het vak drama aan in de bovenbouw. Omdat schoolklimaat en anti-pest-beleid een zeer prominente rol spelen, worden de 5vwo-leerlingen ingezet bij een toneelavond over pesten. Zij zorgen voor een toneeluitvoering rond het thema pesten voor leerlingen van de brugklassen en hun ouders. Na het -al jaren als zeer indrukwekkend ervaren- toneelstuk kan de school bespreken op welke wijze gewerkt wordt aan het tegengaan van pesten. Daarbij worden dan ook de mediators geïntroduceerd.

Voor de school kan deze variant ook weer voordelen geven. De leerlingen zullen veelal zelf een netwerk opbouwen van stageplaatsen. Ze gebruiken daarbij contacten die ze zelf al bezitten. Daarnaast kan deze stage ook invulling geven aan een schoolprofiel die de school voor ogen heeft (bv sportschool of cultuurschool). De maatschappelijke stage kan bij een passende koppeling bijdragen aan dit profiel en meer body geven aan speerpunten van de school. Bij succesvolle stages zal ongevraagd een hoeveelheid PR voor de school ontstaan.

<i>Good practice</i>	Ook buurtbewoners weten de school goed te vinden. Twee keer in de week is er namelijk een inloopmiddag, waar met name senioren onder het genot van een kopje koffie vragen stellen over de werking van mobieltjes, internet en pc's. Via de ouderenorganisatie in de wijk worden zij op deze mogelijkheid gewezen. De leerlingen vinden het leuk om de oudere buurtbewoners te laten zien hoe zij via internet kunnen communiceren met hun kleinkinderen. De bezetting en organisatie van dit 'IT-café', zoals ze het noemen, regelen de leerlingen zelf. (Het Prinsenlandt College, Breda)

Koppeling profielen en MAS

Gezien de toenemende concurrentiestrijd tussen scholen kiezen steeds meer scholen voor een specifieke profilering. De maatschappelijke stage kan gebruikt worden om deze profilering te versterken. Voorbeelden hiervan zijn:

Sportklas Leerlingen zetten sportdagen op voor eigen school of basisschool, organiseren toernooien, geven les aan andere doelgroepen, leerlingen helpen bij een promotionele activiteit van een vereniging, verzorgen de trainingen op de vereniging of helpen bij het onderhoud aan de sportaccommodatie. In latere jaren kunnen ze bestuursfuncties vervullen in kleine verenigingen of zijn ze onderdeel van sportersraden.

Technasium Leerlingen ontwikkelen duurzame oplossingen voor problemen die gemeentes of organisaties opstellen, helpen bij een stichting voor tweedehands gereedschap, ondersteunen de technische dienst van verzorgingstehuizen of verzorgen computerlessen aan ouderen of hulpbehoevenden.

Entrepenasium Leerlingen gaan de slag bij de voedselbank en daaraan koppelen zij een onderzoek naar houdbaarheidsdata van producten. Leerlingen

doen stage bij een actie van een onderneming die onder de noemer maatschappelijk betrokken ondernemen past.

Cultuurschool
(Kunst)

Leerlingen maken posters of affiches voor een actie(dag) van de school of een maatschappelijke organisatie. Leerlingen werken mee aan een expositie in verzorgingstehuizen, leerlingen assisteren bij culturele festivals etc.

Cultuurschool
(Dans/muziek)

Leerlingen kunnen ingezet worden bij betekenisvol toneel (zie voorbeeld Oosterlicht College) of bij vieringen in de school.

Vakgerelateerd

Leerlingen worden via het vak geschiedenis (zie onderstaande voorbeeld) ingeschakeld voor ondersteunend archiefonderzoek en het vastleggen van historische getuigenissen.

Via het vak Nederlands kunnen zij (als extra activiteit) meedoen aan een workshop om gedichten in te sturen voor de dodenherdenking.

Good practice

Bij geschiedenis wilde de docent al langere tijd iets doen met mondelinge overlevering. De stagemakelaar zag hier mogelijkheden voor en regelde dat de leerlingen van 3 atheneum op het stadsarchief foto's en andere materialen konden uitzoeken over Nederland na 1945 en vervolgens naar een verzorgingshuis togen waar ze de bewoners aan de hand van die foto's volop aan de praat kregen over hun eigen geschiedenis. Uiteindelijk leverde dat veel verhalen op, die door het archief werden gepubliceerd op hun website.
(Het Stedelijk Maria Toledo College, Breda)

4. Participatie-variant

Inleiding

Participatie heeft in deze variant een toegespitste betekenis. Van participatie is hier namelijk sprake wanneer een leerling deelneemt aan politiek. Het gaat het om politiek in de meeste brede betekenis van het woord: politiek is overal waar mensen samen sturing geven aan organisaties of hun stempel willen zetten op overheidsbeleid en samenleving. Politiek is het domein waar deelbelangen botsen en vervolgens samen moeten vloeien tot een gezamenlijke koers. Deze variant is een verkenning van de mogelijkheden om de maatschappelijke stage in te vullen met participatie-activiteiten. Het gaat daarbij om een accent in het stageaanbod, niet om een exclusieve benadering.

Waarom kiezen voor participatie-variant?

Een keuze voor participatie is in de allereerste plaats een keuze voor meningsvorming en mondigheid van de leerling. Deze stages hebben een eigen karakter: minder nadruk op praktisch bezig zijn en handen uit de mouwen, meer nadruk op cognitieve en communicatieve vaardigheden. Het vraagt om het durven innemen van een standpunt en het verdedigen daarvan. Het ingenomen standpunt zal doorgaans voortkomen uit een deelbelang. Tegelijk zal in een discussie of tijdens een onderhandeling gezocht moeten worden naar een gezamenlijke uitkomst.

Een dergelijke stage zal een enorme bijdrage leveren aan de kennis en de vaardigheden van de leerling. Een leerling maakt kennis met formele procedures en hoe die slim gebruikt kunnen worden. Leerlingen leren inhoudelijke kwesties te bestuderen en een standpunt te beargumenteren. Het brengt voor leerlingen de wereld van de politiek dichterbij.

Ook de maatschappij heeft baat bij zulke stages. Als directe effect kan genoemd worden dat de stem van jongeren bijdraagt aan betere en evenwichtiger keuzes op verschillende niveaus in de samenleving. Op de langere termijn ontstaat een nieuwe generatie van smaakmakers in Nederland. Als scholieren zijn deze mensen op jonge leeftijd op het spoor van de politiek gezet.

<i>Quote</i>	“Het is niet genoeg om vrijwilligerswerk te verrichten bij een voedselbank of verzorgingstehuis; scholieren moeten een beter begrip krijgen van de politieke besluiten die hebben geleid tot de behoefte aan voedselbanken of de wijze waarop ouderen in onze samenleving worden verzorgd. Door de maatschappelijke stages in een politieke context te plaatsen, kunnen scholieren, ongeacht hun leeftijd, de wereld om hen heen beter begrijpen. En kunnen zij tot het besef komen dat zij ook kunnen ingrijpen en als democratische burgers de samenleving kunnen veranderen.” Uit: James Kennedy. Democratisch burgerschap als goede omgangsvorm. De grenzen van burgerschapsvorming in Nederland.

Domeinen en niveaus

Ten aanzien van burgerschap worden door de SLO drie niveaus onderscheiden: (1) Houdingen, (2) Vaardigheden (3) Kennis en inzicht. In combinatie met de domeinen van burgerschapsonderwijs in de school (democratie, participatie, identiteit) levert dat het volgende schema op:

	DOMEIN A DEMOCRATIE	DOMEIN B PARTICIPATIE	DOMEIN C IDENTITEIT
HOUDINGEN	De oplossingsgerichte burger	De actieve burger	De verantwoordelijke burger
VAARDIGHEDEN	De zich informerende burger	De sociaal-communicatieve burger	De zich inlevende burger
KENNIS EN INZICHT	De democratisch geletterde burger	De sociaal geletterde burger	De cultureel geletterde burger

De participatie-variant heeft vooral raakvlakken met de domeinen democratie en participatie.

De actieve burger. D.w.z. bijdragen leveren aan de eigen omgeving en samenleving.

De oplossingsgerichte burger. D.w.z. oplossingsgericht omgaan met tegengestelde belangen en opvattingen & bewust omgaan met verhouding tussen individuele en algemene belangen.

Kleine politiek en grote politiek

participatie kan in de kleine politiek of in de grote politiek plaatsvinden. **Kleine politiek** betreft de manier waarop besluiten worden genomen in de organisaties waar de leerling in het dagelijks leven deel van uitmaakt. De organisatie waar het bij uitstek om gaat, is de school. Samen met de schoolleiding, personeel en ouders kunnen de leerling gezien worden als een belangrijke belanghebbende partij in de school. Een school met een gezonde verhoudingen is een rechtsstaat in het klein. Op formele en informele wijze zal gezocht worden naar een volwaardige inbreng van leerlingen. Buiten de school heeft de leerling ook bij een sportvereniging mogelijk te maken met kleine politiek.

De **grote politiek** staat op grotere afstand van de dagelijkse wereld van de leerling. Via belangorganisaties kunnen leerlingen zich inzetten voor een ideëel doel. Zij kunnen ook besluiten om op eigen initiatief of als MAS aansluiting te zoeken bij de politieke arena.

<i>Good practice</i>	MAATSCHAPPELIJKE STAGE BIJ AMNESTY Kom in actie voor mensenrechten Iedereen heeft recht op leven. Je mag voor je mening uitkomen. Niemand mag jou martelen. Dat zijn mensenrechten. Deze en andere rechten staan in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Bijna alle landen ter wereld hebben beloofd zich aan de rechten van de mens te houden. Maar zo ver is het nog lang niet. Nog altijd zijn er mensen die gevangen zitten omdat ze voor hun mening uitkwamen. Kinderen die moeten vechten als soldaat, gevangenis waar marteling de normaalste zaak van de wereld is. Zolang er landen zijn die het niet zo nauw nemen met de mensenrechten zal Amnesty International actievoeren. En jij kunt daar bij helpen! Kies op deze site een maatschappelijke stage uit die bij jou past. Bij de stage van jouw keuze vind je alle informatie en materialen. Maar de eerste stap is het volgen van de e-learning over Amnesty International en mensenrechten. Zo begin je goed voorbereid aan de maatschappelijke stageklus! zie: http://mas.amnesty.nl/

Vormen van participatiestages

Kleine politiek - school

- Medezeggenschapsraad (ook gemeenschappelijk medezeggenschapsraad en ondersteuningsplanraad)

Lidmaatschap geeft een verantwoordelijke positie die veel vraagt van de leerling. Leerlingen zitten gemiddeld minder dan twee jaar in de MR en moeten in die tijd heel veel complexe zaken zich eigen maken. De uren hiervan meetellen als MAS-uren is een honorering van deze inzet en hopelijk ook een stimulans om te werken aan de kwaliteit van de medezeggenschap.

- Leerlingenraad/leerlingenparlement

Een goed functionerende leerlingenraad is een steun voor MR-leden. Via de leerlingenraad komt input vanuit de leerling populatie op het hoogste niveau van de school. Leerlingen in de leerlingenraad kunnen een steuntje van de MAS-uren goed gebruiken en worden daardoor ook aanspreekbaar op hun inzet.

- Klankbordgroepen

Ook informele participatie-vormen van leerlingen kunnen gezien worden als MAS.

- Schoolkrant

Afhankelijk van de rol van de betreffende leerling kan bekeken worden of de inzet als MAS mag tellen. Voorwaarde zou kunnen zijn dat de leerling werkt aan voorbereiding en schrijven van serieuze, voor de school of onderwijs relevante, artikelen. Op die manier draagt de leerling bij aan een betere kennis van de leerlingen van de school.

- Mediatie

Met mediatie kiest een leerling voor een stage waarbij hij/zij binnen de school een kracht ten goede probeert te zijn. Conflicten tussen leerlingen worden door mediator opgepakt.

<i>Good practice</i>	Koen heeft vele honderden uren maatschappelijke stage gedaan. De rode draad is participatie. Koen is voorzitter geweest van de leerlingenraad en lid van de medezeggenschapsraad. Maar hij is vooral ook een steunpilaar geweest in zijn voetbalclub BVV. Naast jarenlang scheidsen en pupillen trainen heeft hij ook echt meegepraat over clubbeleid. Dat deed hij als gesprekspartner van het bestuur maar ook door eigen initiatieven. Hij heeft zelf een avond voor ouders georganiseerd om hun mee te laten denken over de positie van de scheidsrechter en de rol van ouders daarbij. (Erfgooiers College, Huizen)

Kleine politiek – andere organisaties

Verreweg de meeste leerlingen zullen zich op een praktische manier inzetten voor de sportclub. Een leerling zou echter ook al een rol kunnen spelen in een jeugdcommissie of zelfs het bestuur van de club. Ook bij buurtinitiatieven kunnen zich kansen voor doen. Is er sprake van een initiatief om te investeren in de kwaliteit van het samenleven in een straat of een buurt dan zou dit een betekenisvolle stage kunnen vormen.

Grote politiek – maatschappij

Leerlingen die zich op een ideële manier inzetten voor een betere samenleving geven invulling aan de maatschappelijke stage. Een organisatie met veel lokale afdelingen is Amnesty. Een leerling kan zich inzetten voor het projecten van Amnesty. Een voorbeeld van een heel bijzonder project is de schrijfmarathon op de Dag van de Mensenrechten. Een leerling zou in de eigen school (mede-)organisator kunnen worden van dit evenement. Ook Vluchtelingenwerk heeft een omvangrijk lokaal netwerk. Leerlingen kunnen in bepaalde gevallen zelfs een brug vormen tussen de school en jonge vluchtelingen. Zij kunnen daarmee het onderwijs van de eigen school op een bijzondere manier verrijken.

Grote politiek - 'echte' politiek

- Politieke Jongerenorganisaties
Sommige leerlingen zijn uit zichzelf al aangesloten bij de jongerenorganisatie van een politieke partij. Zij zijn daarbij betrokken bij activiteiten en campagnes van de partij. Een schitterende leerschool voor het democratische spel.
- Stage bij een Gemeenteraadslid/Gemeenteraadsfractie
De MAS-coördinator beschikt over enkele contacten in de Gemeenteraad. Op het moment dat blijkt dat een leerling interesse heeft om stage te lopen bij de lokale politiek kan een match gemaakt worden. De stage kan bestaan uit meelopen met het raadslid. De leerling zal echter ook iets moeten 'doen': te denken is aan een onderzoekje dat relevant is voor de gemeentelijke besluitvorming.
- Jongerenraad
In veel Nederlandse gemeente zal het fenomeen Jongerenraad (daar zijn verschillende termen voor) bekend zijn. Het gaat daarbij steeds om het horen van de stem van jongeren maar ook geregeld om het meehelpen organiseren van activiteiten.
- Stage op bovenlokaalniveau
Mocht een leerling of iemand in de school een contact hebben met een politicus op provinciaal, landelijk of Europees niveau dan zijn hier uiteraard ook interessante mogelijkheden.

<i>Good practice</i>	Het Erfgooiers College heeft in 2010 met een aantal gemeenteraadsleden van de gemeente Huizen een brainstorm gehad over leerlingen die als maatschappelijke stage meelopen met een gemeenteraadslid. Sinds die tijd kiezen elk jaar enkele leerlingen voor deze politieke MAS. Zij maken daarbij kennis met de lokale politiek zoals fractie-, commissie- en raadswork. Omdat het een stage betreft, moet een omvangrijk deel van de uren ook daadwerkelijke inzet zijn. Dat krijgt de vorm van een onderzoek: in overleg wordt een onderwerp gekozen en daarvoor doen de leerlingen een verkenning. Bijvoorbeeld hoe bewoners in een bepaalde straat de veiligheid ervaren. Daarover rapporteren zij dan de fractie.

Maatschappijleer

MAS en het vak maatschappijleer zijn door de verbinding met burgerschap aan elkaar verwant. Een MAS die wordt ingevuld met participatie landt echter ook inhoudelijk op het terrein van maatschappijleer en maatschappijwetenschappen. Hier liggen kansen voor deze vakken om de MAS vakinhoudelijk te benutten. Een leerling die een stage bij een gemeenteraadslid heeft gedaan, zou iets kunnen presenteren in de les. Een leerling die stage heeft gedaan als MR-lid zou eens kunnen stilstaan bij de manier waarop de school het legaliteitsbeginsel hanteert. Hierdoor staat ineens de schijnwerper op het leerlingreglement en de status daarvan. Ook is het voor maatschappijwetenschappen te overwegen of een leerling die een politieke stage heeft gedaan het engagement en de deskundigheid zou kunnen inzetten voor een profielwerkstuk. Een leerling maakt dan een vliegende start en heeft door reeds gegroeide contacten ook meer mogelijkheden om onderzoek uit te zetten.

<i>Good practice</i>	Kiran liep in 2013 zijn MAS bij een gemeenteraadsfractie van de PvdA. Vervolgens bleek de wethouder het plan te hebben om leerlingen als PWS te laten uitzoeken hoe jongerenparticipatie in het kader van de WMO georganiseerd kon worden. De bedoeling was dat jongeren met affiniteit voor de doelgroep de plaatselijke politiek moesten adviseren. Na de MAS in combinatie met het onderzoek ten behoeve voor het PWS heeft Kiran een grondige kennismaking gehad met de gemeentepolitiek. (Erfgooiers College, Huizen)

Tenslotte: School en participatie

De school kan sterker worden door participatie van leerlingen. De interne samenhang en communicatie wordt beter. Lokaal groeien verbindingen waardoor de omgeving de school binnen kan komen. Ook voor de sfeer onder leerlingen zijn positieve effecten denkbaar: leerlingen zien leeftijdsgenoten hun nek uitsteken, hun moed tonen. Wat zou het geweldig zijn als deze leerlingen de toon gaan zetten voor andere leerlingen. De school en de omgeving is van ons samen! Daar maken we ook samen iets van. Daarmee zou de participatie-variant een stimulans voor burgerschapsvorming in de school kunnen zijn.

<i>Citaat</i>	Jeroen Bron en Wiel Veugelers ((2014) Kunnen leerlingen in het VO een rol spelen in het bepalen van hun leerplan?, <i>Pedagogiek</i> 34 (1) 25-41) gaan systematisch in op de rol die de leerling binnen de school kan spelen. Zij maken duidelijk dat voor een school die de rol van leerlingen serieus wil nemen de rubricering van Shier verhelderend kan zijn: 1. Er wordt naar kinderen geluisterd. 2. Kinderen worden ondersteund in het uiten van hun mening. 3. De perspectieven van kinderen worden benut. 4. Kinderen zijn betrokken bij het besluitvormingsproces. 5. Kinderen delen in de macht en verantwoordelijkheid bij het nemen van besluiten. Shier, H. (2001). Pathways to participation: Openings, opportunities and obligations- a new model for enhancing children's participation in decision-making. <i>Children and society</i>, 15, 107-117.

C. Praktische afwegingen en beleidskeuzes

C. Maatschappelijke stage als onderwijstijd – de MAS met een financiële bril bekeken

Inleiding

Vanaf 1 augustus 2014 is de maatschappelijke stage geen verplicht onderdeel van het examenprogramma meer. Scholen die ervoor kozen om verder te gaan met de maatschappelijke stage mochten de stage-uren tot een maximum van 30 uur laten meetellen in de onderwijstijd die de school realiseert.

Naast de wijziging van de status van de MAS is echter ook een nieuw regime voor onderwijstijd ontstaan. Kern van de verandering -geldend vanaf 1 augustus 2015⁴- is dat scholen meer vrijheid hebben gekregen in het realiseren van de onderwijstijd. Deze vrijheid betreft ook de maatschappelijke stage: het plafond van 30 uur bestaat niet meer. Wat zijn nu precies de regels voor de onderwijstijd en welke gevolgen heeft dit voor de manier waarop de uren voor de maatschappelijke stage meetellen. Dit wordt als volgt beschreven:

1. Wat telt mee als onderwijstijd?
2. Wanneer en voor hoeveel uur kan de MAS meetellen als onderwijstijd?
3. Financiële implicaties

1

Wat telt mee als onderwijstijd?

In feite behoeft een onderwijsactiviteit maar aan drie voorwaarden te voldoen om als onderwijstijd in de zin van de wet te kunnen worden gezien:

- Bewust gepland en verzorgd onder verantwoordelijkheid van de school;
- Uitgevoerd onder de pedagogisch-didactische verantwoordelijkheid van een leraar of een ander die hier op grond van de wet mee belast mag worden;
- De medezeggenschap moet er vooraf mee hebben ingestemd.

De inspectie voegt aan deze criteria nog extra criteria toe:

- Het onderwijs moet door een inspirerend en uitdagend karakter bijdragen aan een zinvolle invulling van de totale studielast van leerlingen.
- Voor de verantwoording van de gemaakte onderwijstijd is een deugdelijke registratie van uren nodig. Deze verantwoordingsdata moeten inzichtelijk, actueel en betrouwbaar te zijn.

Daarbij wordt de maatschappelijke stage al expliciet als mogelijkheid genoemd:

“We gaan er voor het toezicht vanuit dat de school het onderwijsprogramma voor het schooljaar 2014/2015 zo inricht dat het 189 lesdagen bevat. Dit hoeven niet allemaal

⁴ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34010-3.html>: Memorie van Toelichting bij Wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs (...) ter modernisering en vereenvoudiging van de normen voor onderwijstijd in het voortgezet onderwijs

lesdagen met een vast rooster te zijn, maar dit kunnen ook bijvoorbeeld project- of werkweken, proefwerk- of examendagen, excursies en (maatschappelijke) stages zijn.”
(Inspectie: Beoordelingskader onderwijstijd VO 2014/2015)

2

Wanneer en voor hoeveel uur kan de MAS meetellen als onderwijstijd?

Criteria 1 en 3 zijn procedurele zaken die in orde horen te zijn. De MAS moet netjes op papier staan en de medezeggenschapsraad zal moeten instemmen. De drie andere criteria moeten zorgvuldiger bekeken worden:

- *Onder de verantwoordelijkheid van een leraar of een ander die hier op grond van de wet mee belast mag worden:* De MAS blijft altijd de volledige verantwoordelijkheid van de school. Het is geen gedeelde verantwoordelijkheid met een maatschappelijke organisatie. Omdat de MAS-leerling buiten de school en buiten het daadwerkelijke toezicht van een leraar de stage doet, hoort de school dus buitengewoon alert te zijn op de kwaliteit van de stageplaatsen. De kwaliteitsvraag bij uitstek is hier ‘hoe goed is de begeleiding op het stageadres’.
- *Een inspirerend en uitdagend karakter:* Ook bij dit criterium draait het om kwaliteit. Het inspirerende en uitdagende ontstaat vooral in de ontmoeting en de interactie. Leerlingen moeten echt contact hebben met de begeleiders en cliënten op het stageadres. In dat contact ligt de verbreding en de sprankeling. Waar dit contact ontbreekt, moet het doel van de stage wel heel helder uitgelegd worden aan de leerling.
- *Deugdelijke registratie:* Omdat onderwijstijd verantwoord dient te worden in de medezeggenschapsraad en mogelijk ook aan de Inspectie van het Onderwijs is administratie een belangrijke kwestie. Ook het plusdocument maakt een deugdelijke registratie nodig. De school hoort te kunnen verantwoorden wat elke individuele leerling gedaan heeft als stage (indien de school deze heeft tenminste). In een deugdelijke registratie zal in ieder geval vermeld moeten staan welke stages de leerling gelopen heeft en moeten de bewijzen van de gelopen stages te vinden zijn.

Indien de MAS aan deze vijf voorwaarden voldoet, bestaat er geen maximum. Een geplande en door de MR goedgekeurde stage met een kwalitatief goede inhoud en begeleiding en met een deugdelijke registratie kent binnen de urenverantwoording niet meer een plafond van 30 uur. Ook 50, 60 of zelfs 80 uur zijn mogelijk.

3

Financiële implicaties

Deze grotere omvang van de MAS in combinatie met een herziening van de lessentabel kan het financiële plaatje veranderen. De MAS kan dan ergens in de schoolloopbaan van de leerling leiden tot een lesuur minder. Met een MAS in de onderbouw kan er dan voor gekozen worden om in de derde klassen niet 31 uur per week in te roosteren maar 30 uur. De MAS leidt dan tot een omvangrijke besparing waarmee de kosten die aan de MAS verbonden zijn, gedekt kunnen worden.

- **Enkele keuzes rond het beheer van de MAS**

Doel van deze lijst is dat de lezer overzicht krijgt over praktische vraagstukken die aan de orde kunnen komen bij het denken over een nieuwe opzet voor de MAS.

Verankering van de MAS

- Welke **mate van voorbereiding en reflectie** heeft de school voor ogen? Daar kan verschillend naar gekeken worden. Een school kan uitgaan van het principe dat vooral de ervaring telt. De stage zelf moet de indruk achterlaten. Een andere benadering is dat voor het verzilveren van deze indruk voorbereiding nodig is en achteraf reflectie en verwerking.
- Verbonden aan deze keuze is een **smalle of brede verankering** van de MAS in de school. Bij een keuze voor voorbereiding en reflectie is brede betrokkenheid, d.w.z. medewerking van mentoren of andere docenten noodzakelijk. Een enkele coördinator kan onmogelijk dit op leerlingniveau gestalte geven. Brede verankering is wel kwetsbaar doordat mentoren of docenten ook werkelijke betrokkenheid moeten voelen. De stage een plaats geven in de leerlijn van het mentoraat kan deze betrokkenheid stimuleren.
- Een keuze voor voorbereiding en reflectie is een keuze voor een **portfolio**. Het is waardevol om het proces dat de leerling meemaakt vast te leggen.
- Voor het **bijhouden van stages en uren** (onderwijstijd!) zal de school moeten kiezen voor een betrouwbaar systeem. De school kan hiervoor zelf een databank maken of het eigen leerlingvolgsysteem kunnen benutten. Er zijn echter ook digitale systemen ontworpen die specifiek voor de MAS zijn. Deze systemen zijn gebruiksvriendelijke en kunnen gekoppeld worden aan een vacaturebank. Voor een overzicht: <http://www.maatschappelijkestage.nl/in-de-praktijk/materialen/show/onderzoek-digitale-systemen-mas>. Maar welke systeem er ook gekozen wordt: het op orde houden van de informatie blijft een arbeidsintensief proces dat veel discipline vergt.
- De introductie van een **plusdocument** pleit ook voor een digitaal systeem waar alle stages in bijgehouden worden.

Positionering van de MAS

- In **welke leerjaren** krijgt de MAS een plaats? De school is hier volledig vrij in. Een keuze voor leerjaar 2 of 3 is een keuze voor meer regie. Met oudere leerlingen kan meer ruimte geboden worden. Met oudere leerlingen kan de school de bemoeienis minimaliseren. Dit is van belang voor een smalle of brede verankering in de school.
- **Hoeveel uur** MAS moeten de leerlingen doen? Het ligt voor de hand dat een school hier behoedzame stappen zet. Het aanbod van uren is beperkt elastisch. De school kan ook de keuze maken voor schotten binnen het geheel van uren. Inzet binnen de school of inzet bij de eigen voetbalclub mag in dat

geval -bijvoorbeeld- nooit groter worden dan de helft van de uren. Zo kan de leerling gestuurd worden om meer horizon-verbredende stages te kiezen.

- De wetwijziging maakt het mogelijk om stages aan **individuele leerlingen** aan te bieden. Hiermee is de MAS dus niet meer een verplichting van een bepaald aantal uren in een bepaald leerjaar maar een vorm van gepersonaliseerd leren. Het kan zowel een item in een keuzemenu van onderwijsactiviteiten zijn, als een extra activiteit van de leerling betreffen.
- De MAS kan **schoolbreed of per afdeling** worden georganiseerd. Uiteraard is ook een combinatie van beide mogelijk: schoolbrede kaders en invulling op afdelingsniveau. Wanneer de school deel uitmaakt van een netwerk met een vrijwilligerscentrale is interne afstemming essentieel. Omdat de MAS door scholen ook vaak aan missie en visie verbonden wordt, is de ontwikkeling van de MAS een item dat in het Schoolplan niet misstaat.

Kwaliteit van de MAS

- Voor een kwalitatief sterke MAS is een **vrijwilligerscentrale** (of stagemakelaar) een onmisbare partner. Doordat bemiddeling van vrijwilligerswerk hun corebusiness is hebben zij een omvangrijk en divers netwerk van maatschappelijke organisaties. Niet alleen kunnen zij een rijk aanbod van stateplaatsen ontwikkelen, ook kunnen zij maatschappelijke organisaties toerusten voor de communicatie en omgang met leerlingen.
- Ontbreekt een vrijwilligerscentrale in jouw woonplaats of heeft de vrijwilligerscentrale de inzet voor de MAS moeten beëindigen? Dan ligt het voor de hand dat scholen zich gezamenlijk tot de **gemeentepolitiek** richten. Elke gemeente zal vrijwilligerswerk van groot belang achten. Ondersteuning van de vrijwilligerscentrale door de lokale overheid is dus een legitiem verzoek.
- Mocht een vrijwilligerscentrale ontbreken of niet meer ondersteund worden door de gemeente dan is het nog mogelijk **partnerschappen** met enkele grotere maatschappelijke organisaties te overwegen. Op bestuursniveau kan dan een pakketje afspraken worden gemaakt. De MAS is daar dan onderdeel van.
- **Met en weten?** Het effect van de MAS op burgerschapscompetenties meten op schoolniveau roept de nodige vragen op. Ligt hier een landelijk onderzoek niet veel meer voor de hand? Wat op schoolniveau wel nuttig en haalbaar is, is een tevredenheidsonderzoek. Dit geeft meteen zicht op de gang van zaken bij verschillende stageadressen en de manier waarop de school het proces heeft ingericht. Eventueel kan in het tevredenheidsonderzoek vragen worden meegenomen over de houding ten aanzien van vrijwilligerswerk.
- Om als school scherp te krijgen wat meetelt als MAS is het **formuleren van criteria** noodzakelijk. Zoals de varianten al duidelijk maakten wordt deze keuze van criteria deels gegeven door de doelstellingen die een school heeft met de MAS. Voorbeelden van criteria die gekozen moeten of kunnen worden:
 - Vrijwilligerswerk / niet betaald

- Non-profit organisatie
 - Nadruk op 'iets doen'
 - Leerzaam
 - Nut voor samenleving
 - Mate van reflectie
 - Georganiseerd verband
 - Mate van toezicht bij maatschappelijke organisaties
 - Mate van interactie met mensen
- Een **contract** heeft voordelen en nadelen. De voordelen zijn dat er kritisch naar de geschiktheid en kwaliteit van de stageplaats gekeken kan worden en dat er over en weer commitment wordt vastgelegd. Het nadeel is de extra papierwinkel die zowel voor het puberbrein als de coördinator een hele krachtsinspanning zal vereisen.

Voor correspondentie met de auteurs:

Remon Brink
Corlaer College
rbrink@corlaercollege.nl

Geke Derks
Hilfertsheem College
g.derks@hifertsheem.nl

Reinier Mudde
Erfgooiers College
RW.Mudde@erfgooierscollege.nl

Anny Schiphauwer
Lyceum de Grundel
a.schiphauwer@carmelhengelo.nl